

ביקורת ספרים – ב' נחלת יעקב' איתם הנקין

ראשי פרקים:

1. סקירה כללית
2. ח"י הערות על 'נחלת יעקב'

סקירה כללית

בדור האחרון יצאו לאור לא מעט סיכומים סביב מצות יישוב ארץ ישראל, שנכתבו רובם ככולם על ידי לומדים הנמנים על הציבור הדתי לאומי בכלל, וחוג 'מרכז הרב' בפרט. בהם, למשל, החיבורים הוותיקים "מצוות יישוב ארץ ישראל בזמננו" (אליעזר אפרסמון, קרית ארבע תשל"ו) ו"מעפר קומי" (צבי גלאט, ירושלים תשמ"א), ולאחרונה, בהיקף גדול בהרבה, הספר "כי עת לחננה" (ראובן פרידמן, קרני שומרון תשס"ו). אולם החיבור המקיף ביותר שנכתב בנושא הינו "נחלת יעקב" של הרב יעקב זיסברג, שיצא לאור לקראת שנת תשס"ו. הרב זיסברג, שהתמחה שנים רבות בלמידת ולימוד הנושא, מטפל בו בספר מונומנטלי זה (שני כרכים, 930 עמ') בשיטתיות וביסודיות מעוררות השתאות, מתוך מטרה מוצהרת "להראות שמצות ישיבת ארץ ישראל היא מצות עשה מדאורייתא", כלשונו (עמ' 2). כמעט אין ראשון או אחרון שנעלם מעיניו

של הרב זיסברג, וכל שיטה מוכרת בנושא מקבלת את המקום הראוי לדיון בה. הספר כולו מסודר בצורה הגיונית ושיטתית, המקלה על ההתמצאות והשימוש בו; לכך מסייעים מאד התוכן המפורט ומפתח ההפניות והנושאים הנרחב המצורף בסוף הספר.

אמנם, יש להעיר שיותר משמדובר בסיכום הלכתי-למעשה או בבירור הלכתי 'טהור' (לדוגמא, כמו זה של הגר"ש ישראלי בראש ספרו 'ארץ חמדה'), זהו ספר לימוד. ההגדרה "ספר לימוד" נשענת על כך שהמחבר ניגש אל הדיונים יותר כרב-מורה מאשר כפוסק: חלקים רבים מן הספר עוסקים בהסבר השיטות והמקורות השונים ברמתם הגולמית, ובמקרים רבים עיקר הדיון אינו ברובד המשמעות ההלכתית אלא סביב הבנת הסברות והבדלי הדקויות השונות. לדוגמא, שיטתו המפורסמת של הרמב"ן מבוארת בספר באריכות רבה (עמ' 38-77) כאשר קטעים רבים מן הביאור הם בעלי משמעות לימודית בלבד – כזאת שאינה הלכתית באופן ישיר. כך ניתן גם למצוא בספר דיון לגבי עצמאות ישראל בארצו (522-573), עיון בפרשיות שונות בתנ"ך בהקשר מסירת שטחים (666-701), ואף סקירה של גישתו של הרצי"ה קוק במאבק על יהודה ושומרון (437-479); רוב הסוגיות הללו אינן נוגעות באופן ישיר לדיון ההלכתי של מצות יישוב הארץ, ובכל זאת הן הובאו בספר, כנראה מפני שאף הן חלק מן העיסוק התורני בנושא ארץ ישראל. במילים אחרות, ספר זה עשוי לשמש ככלי מצויין להכרת הנושא באופן מעמיק ולהבנת השיטה המרכזית בזמננו – לפיה אין ספק שיישוב הארץ הוא מצוה מן התורה – אך המחפש בו מהלך אחיד וליניארי של ירידה מן הכלל אל הפרט, מדיון ובירור ההלכה אל הוראה חותכת למעשה, לא ימצא זאת בנקל. רבים מהדיונים הספר מסתיימים במסקנה ש'לא ניתן לקבוע באופן ברור מהי שיטת פוסק זה', וזאת אף במקום שהסבר אחד נראה לכאורה כעדיף ומסתבר יותר ממשנהו; אילו היה מדובר בסוגיה בהלכות שבת, למשל, ללא ספק היתה נעשית הכרעה בין שני ההסברים.

כמו כן, כדרכם של חיבורים המקיפים נושא אחד מכמה צדדים, לעיתים נדרש המחבר למהלך זהה במקומות שונים; למשל, שיטת 'תרומת הדשן' נמצאת בעמ' 254-255, אך המגיע לעמ' 505-506 ימצא שהיא מופיעה שוב, כמעט מילה במילה; כך גם הסברו של הרב אהרן סולובייצ'יק בדעת רבנו חיים מופיע לראשונה בעמ' 167-168, ושוב חוזר על עצמו במדוייק בעמ' 301, וכך הלאה. הסיבה לכך, כנראה, היא שפרקים רבים בספר כבר נתפרסמו בבמות שונות כמאמרים עצמאיים (כמפורט בעמ' 930), ומכיוון שמדובר בנושאים חופפים, קיימות ביניהם באופן טבעי כפילויות רבות. באופן כללי ניתן להגדיר שיעיקר דיונו המקורי של המחבר נמצא בכרך א', ואילו רוב החומר בכרך ב' כבר פורסם בעבר.

מעט חבל, לאור זאת, שהמאמרים השונים לא סודרו והותאמו זה לזה בצורה מהותית יותר, בשלב עריכת הספר, דבר שהיה מונע כפילויות וכיוצא בהן.

חיסרון נוסף הנובע מקיבוץ מאמרים שהתפרסמו בעבר לספר חדש, הוא חוסר העדכנות של חלקים מתוכם – גם במקום שעדכון כזה מתבקש ואף קריטי. לדוגמא, בפרק הסוקר את שיטת הרצי"ה קוק במאבק על ארץ ישראל, מובאות השקפותיהם של תלמידיו בנושא, וביניהם הרב צבי ישראל טאו. המחבר מביא פיסקה של הרב טאו מתוך הספר 'לאמונת עתנו', ומפרש אותה על פי הבנתו, ולאחר מכן מוסיף ש"הרב מרדכי שטרנברג טען שאין זו כוונתו של הרב צבי טאו"; "טען" דווקא, בלשון ספקנית. אולם בסיום 'טענתו' של הרב שטרנברג, כותב המחבר בהערת שוליים שהרב טאו עצמו אמר לו בשיחת טלפון שדעתו היא אכן כפי שהסביר הרב שטרנברג! אם כך, מדוע ההסבר המדויק מוגדר כ"טענה", ומדוע התיקון נכתב רק בהערת שוליים? האבסורד מודגש בסיכום הפרק, שם מוצג הרב טאו בצורה מוחלטת כדוגל בהשקפה אותה הבין המחבר בדבריו – הבנה שהוכחה כאמור כלא מדויקת! נראה שהסיבה לתקלות אלה היא שהמאמר התפרסם לראשונה בשנת תשס"ג, ואילו שיחת הטלפון עם הרב טאו נערכה רק שנתיים מאוחר יותר, בתחילת תשס"ה (כמובא שם); כנראה שהמחבר בחר שלא לערוך את המאמר מחדש, אלא רק להכניס את התיקון בהערה – דבר שבהחלט יש להצר עליו. מן הראוי היה, על אף הטרחה שבדבר, לתקן את המאמר, להציג את הדברים על אמיתתם ולחסוך מהקורא עיסוק בפרשנות לא רלוונטית.

לאחר סקירה הכללית זו של הספר, על מעלותיו המרובות ופגמיו המועטים, אני מבקש לגשת לגוף הדברים ולהעלות בצורה ישירה כ-20 הערות פרטניות, המכוונות לכמה וכמה מן הטענות המועלות לאורכו. אציין בפתח ההערות, שרבות מהן מבוססות על מהלכיו ושיטתו של אמו"ר שליט"א, שסוכמה על ידי ופורסמה לאחרונה ב'תחומין'¹.

¹ "ישוב ארץ ישראל – מדאורייתא או מדרבנן?", תחומין כרך כ"ח (תשס"ח) עמ' 354-345. עיון מקדים במאמר זה מומלץ על מנת להבין את ההשגות במלואן.

ח"י הערות על 'נחלת יעקב'

1. המחבר טוען (עמ' 18) שלמרות שרש"י מפרש את "והורשתם את הארץ וישבתם בה" כהבטחה ולא כציווי, אין ראייה שלשיטתו אין מצות עשה ביישוב הארץ, כי ייתכן שלמד את המצוה מפסוקים אחרים, כשם שפוסקים אחרים למדו את המצוה מפסוקים אחרים (למשל מדברים י"ב כ"ט). אולם אין לטענה זו ראייה ואף לא רמז בדברי רש"י, לא בפסוק הנ"ל (ראה תורה תמימה שם) ולא בפסוקים אחרים. אמנם, ה'אור החיים' פירש שגם רש"י סובר ש"והורשתם" הוא מצוה – לגרש את יושבי הארץ – אולם גם לשיטה זו, ההבנה שמדובר בגירוש ז' עממין בלבד אינה סבירה פחות מההבנה שמדובר בציווי כללי, שלא כטענת המחבר (עמ' 21) המושפע משיטת הרמב"ן. אכן, סיכומו ש"אין מקום כלל לפסוק בצורה מוחלטת ששיטת רש"י היא שאין מצות עשה" (עמ' 26) מתקבל על הדעת (למעט המילה "כלל"), שכן באמת אין במקרה זה מקום "לפסוק בצורה מוחלטת" – אך על כל פנים ניתן לומר שלא משמע מדברי רש"י שזו מצוה בפני עצמה מן התורה² – דבר שיש לו תימוכין מפירושי רש"י על הש"ס, ואכמ"ל.

2. גם המחבר, כמו רבים לפניו³, מביא בשמו של הפתחי תשובה ש"כל הפוסקים" הסכימו עם שיטת הרמב"ן (עמ' 67) – בעוד שלאמיתו של דבר הפתחי תשובה טען רק שכל הפוסקים חולקים על דעת רבנו חיים, שסבר שההלכה 'הכל מעלין לארץ ישראל' אינה תקפה כיום. ואכן, המחבר עצמו מסביר בהמשך (עמ' 189) את הפתחי תשובה במשמעותו המדוייקת – שכוונתו לעניין המחלוקת עם רבנו חיים – וזאת על סמך אותן מילים בדיוק! בהמשך (עמ' 254) מעלה המחבר הסבר שלישי בדעת הפתחי תשובה, ומודה גם שמלשון הפתחי תשובה "הפליג בה" (ע"פ המעיל צדקה) משמע שלתרומת הדשן זו אינה מצוה אלא מעלה בלבד – שלא כדבריו הראשונים. קשה איפוא להבין מדוע הוא אינו אווז בעקביות בהסבר אחיד בפרשנות דברי הפתחי תשובה⁴.

² ומן הציטוט הנ"ל נראה שהמחבר מודה שיותר קל להגיד כן בדעת רש"י, מאשר לומר שדעת רש"י כרמב"ן.

³ ובעיקר בעקבות הרצי"ה, שכנראה נמשך בזאת אחרי 'אם הבנים שמחה' והרב בלומברג בעל 'מצות ישיבת ארץ ישראל'.

⁴ הסיבה לכך, אולי, היא אופיו הלימודי כאמור של הספר; בניגוד לביורור הלכתי, כשמדובר בלימוד הנושא מותר לתת משקל זהה להסברים סותרים. ייתכן מאידך שהדבר נגרם מפני שמדובר בשני מאמרים נפרדים, שנכתבו בתקופות שונות – כשבינתיים השתנתה דעתו של המחבר – וכאמור, נראה שלא נעשתה עריכה חוזרת במידה מספקת בשלב הכנת הספר.

כמו כן, רשימת האחרונים שמביא המחבר שלטענתו פסקו כרמב"ן (עמ' 67; לעניין חלואת מצות יישוב א"י בכל הדורות) הינה בעייתית למדי. כדי לקבוע שפוסק מסויים סובר כרמב"ן, יש להוכיח שהוא או חזו בשלושת מרכיבי שיטתו: א. זו מצוה מן התורה ולא רק מדרבנן; ב. המצוה כוללת גם כיבוש ולא רק ישיבה. ג. המצוה היא חיובית ולא רק קיומית. אולם אצל רבים מן הפוסקים שברשימה אין הכרעה חד משמעית באחד או יותר מהמרכיבים, ודבריהם אינם מפורשים מספיק – למשל הרדב"ז, המנחת חינוך, ערוך השולחן, החפץ חיים ועוד⁵. המשותף לכל המוזכרים ברשימה הוא רק התנגדותם לדעתו של רבנו חיים הכהן (שסבר שכיום אין שום מצוה, אפילו מדרבנן), אך כאמור הדבר אינו מספיק כדי להוכיח שהם סוברים דווקא כשיטת הרמב"ן.

3. תירוצי האחרונים שמביא המחבר לגבי הוכחת המהרד"ם מר' שמלאי (עמ' 74–69) אינם חזקים דיים; ההסבר הנפוץ – שהיות והקב"ה גזר על משה שלא להיכנס לארץ, שוב לא חלה עליו מצוות יישוב הארץ – הינו תמוה, שהרי בסופו של דבר משה אכן התאוה להיכנס לארץ, כנגד האיסור כביכול! והרי אם אסור לו להיכנס לארץ, הרי בדיוק כשם שפוקעת ממנו המצוה לשבת בארץ, גם פוקעות ממנו גם כל המצוות התלויות בה (מצוות שלקיומן התאוה משה, לפי הסבר זה). ולכשנדייק נמצא שהקב"ה לא אסר עליו להיכנס לארץ, אלא הודיע לו שהדבר יימנע ממנו בפועל. בנוסף, ההסבר בשם האבני נזר הוא כמעט על דרך הדרש בדברי ר' שמלאי, וכן הסבר בעל הבינה לעיתים – ובאופן כללי ניתן לומר כך כמעט על כל ההסברים שהועלו (ומובאים שם), שקשה להלום את כוונתם בדברי ר' שמלאי; למעט הסבר המשך חכמה, המכוון אל פשט הדברים – וכך גם ההסברים הנוספים שמביא הציץ אליעזר (ח"ז סי' מ"ח פרק י"ב) ומשום מה אינם מוזכרים בספר.

4. דיונו של המחבר לגבי הספרי המפורסם (עמ' 150–134) לוקה בחסר מכמה בחינות: ראשית, המחבר משמיט לחלוטין את האפשרות שהספרי כלל איננו מדבר על מצות הישיבה בארץ, אלא על ערך, מעלת וסגולת הישיבה בארץ⁶. שנית, הוא לא נדרש לעובדה שמעיקר הדין היה מותר לאותם תנאים לצאת מהארץ – כדי ללמוד תורה – והסברי האחרונים מדוע לבסוף חזרו אינם מבטלים את עובדה פשוטה זו, המוכיחה שחזרתם

⁵ דומה שחלקים גדולים מהרשימה מבוססים רשימות שעשו אחרים בעבר, ואף ניתן לזהות שרידים מרשימות אלה – כמו זו שב"מעפר קומי". באותו אופן, כשהמחבר מביא רשימה של ראשונים החולקים על רבנו חיים וסוברים שגם כיום יש מצוות יישוב הארץ (עמ' 188), הוא מערבב כאלה שדבריהם מפורשים עם כאלה שלא פשוט כלל שזוהי דעתם, או שניתן להסיק זאת מהם רק בעקיפין (כמו תרומת הדשן והכלבו).

⁶ ומאותה סיבה הוא מסיק מסקנה לא מוכרחת בדעתו של רבי יעקב סקילי תלמיד הרשב"א (עמ' 259).

היתה משום מעלת א"י ולא משום איסור היציאה וואו ביטול עשה. אולם ישנה עובדה מהותית בהרבה בקשר לספרי, שנשמטה כנראה מעיני המחבר: שלושת החכמים המוזכרים תחילה בספרי – ר' יהודה בן בתירא, ר' מתיא בן חרש ור' חנניה בן אחיו של ר' יהושע – הם דווקא כאלה שמושבם המובהק היה בחוץ לארץ: ר' יהודה בן בתירא ישב בנציבין⁷, ר' מתיא בן חרש ברומי⁸, ור' חנניה בן אחי ר' יהושע ירד מהארץ ונעשה לראש הגולה⁹. עובדה זו מדגישה את מה שנעלם לעיתים מהמעיינים בספרי, והוא שעל אף ששלושת חכמים אלה קרעו את בגדיהם, בכו ואמרו "ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצות שבתורה", בסופו של דבר הם אכן המשיכו וירדו לחוץ לארץ! רק בסיפור המובא בהמשך, שלושת החכמים שתכננו לצאת מן הארץ – אל ר' יהודה בן בתירא מן הסיפור הראשון – התחרטו בהם, ו"חזרו ובאו להם אל ארץ ישראל". הדבר מדגיש את הבעייתיות שבגזירת מסקנות הלכתיות מדברי הספרי הנ"ל, ומחזק את הסברה שהפיסקה כולה עוסקת בערכה ומעלתה של ישיבת ארץ ישראל ולא בשאלת החיוב ההלכתי.

5. בעמ' 240 מובאים דברי פאת השולחן, המקשה מדברי הספרי על המסבירים שהרמב"ם סובר שהמצוה מדרבנן – שהרי לא מסתבר שמצוה מדרבנן תהיה שקולה כנגד כל המצוות – ועל כך טוען המחבר, טענה שאין לה אח ורע בשאר הספר, ש"לקושייה זו לא מצאתי דחייה או סתירה!" תמוה מאד, שלמרות שהוא מקדיש פרק שלם לביאור הספרי, הוא לא דן בתורף דברי הספרי – מה משמעות וכוונת הלשון "שקולה כנגד". כפי שהוכיח אמו"ר שליט"א (שו"ת בני בניס ה"א מאמר ה'), לשון זו אינה במשמעות של שוויון והקבלה גמורה, אלא נאמרה לעניינים אחרים – ותוכיח שנאת חינוס, ה"שקולה כנגד" שלוש העבירות החמורות ללא שום קשר למעמדה ההלכתי. המחבר אף התעלם המחבר מכך שפאת השולחן עצמו הסביר שלדעת הרמב"ם המצוה מדרבנן, למרות קושייתו הוא.

עוד באותו עניין: המחבר משום מה מקצר מאד בביאור ההסבר של 'דרבנן' בדעת הרמב"ם, לעומת הארכה מופלגת בשאר ההסברים. בנוסף, הוא מתייחס להסבר זה במילים "היו גם שטענו", לעומת הלשון הנינוחה "היו שהסבירו" בה השתמש לגבי שאר ההסברים. כך גם בעמ' 621, לאחר שהוא מונה את השיטות השונות בביאור הרא"ש,

⁷ סנהדרין ל"ב ע"ב, יבמות ק"ח ע"ב, קידושין י' ע"ב, וכן מוזכר הדבר בירושלמי ובתוספתא ובמדרשים.

⁸ ראה יומא נ"ג ע"ב, שם פ"ו ע"א, מעילה י"ז ע"א, וכן במדרש משלי י' א' ועוד.

⁹ "כשיירד חנינא בן אחי רבי יהושע לגולה היה מעבר שנים..." – ברכות ס"ג ע"א, וראה גם ירושלמי תענית פרק א' הלכה א' ועוד.

ובתוכן שיטת המהר"ש סאגיש שהרא"ש סובר כרבנו חיים, הוא מסכם את השיטות לרשימה – ומשמיט משום מה את שיטה זו (ולא מפני ששיטה זו תמוהה, שהרי שיטת בעל כנסת הגדולה שם תמוהה בהרבה, ובכל זאת הוא מזכיר אותה ברשימת הסיכום).

6. בהמשך ביאורו את הספרי, מזכיר המחבר את ההסבר הפשוט האומר שיישוב א"י שקול כנגד כל המצוות מפני שהוא מביא לקיומן, אך דוחה אותו בדעת הרמב"ן משום דברי הרמב"ן במקום אחר (ויקרא י"ח כ"ה), שם ביאר את מעלת קיום המצוות בארץ דוקא וסיים "זה טעמו של הספרי" – והמחבר הבין שכוונתו לספרי הנ"ל שבפרשת ראה. אולם זיהוי זה אינו מוכרח כלל, ולענ"ד פשוט שכוונת הרמב"ן לספרי הידוע שבפרשת עקב, האומר שקיום המצוות הוא דווקא בארץ ואילו בחו"ל הוא בבחינת "הציבי לך ציונים".

7. בעמ' 164 מזכיר המחבר את השיטה שיישוב הארץ הוא אמצעי לקיום המצוות התלויות בה, ועושה קישור בין תוקף חיוב המצוות התלויות בארץ לבין תוקף המצוה לשבת בארץ: "יוצא כי מצות ישיבת ארץ ישראל בזמן הזה מדרבנן, מכיוון ש...מצוות התלויות בארץ בזמן הזה אף הן דרבנן". קישור כזה יכול להיעשות רק מנקודת הנחה שגם לשיטה זו מצוות היישוב היא ביסודה מדאורייתא – אולם הנחה זו אינה מוכרחת כלל, שכן המשמעות העולה בפשטות מעצם שיטה זו היא שיישוב הארץ אינו מצוה עצמית, וגם אם המצוות התלויות בארץ הן מדאורייתא, המצוה לשבת בארץ לא תהיה כזו (אלא מדרבנן, וחז"ל תיקנו לאדם רשות לכפות כדי שיוכל לקיים את המצוות הללו). כך עולה בבירור מדברי ספר התרומה – שלא כסיכום המחבר בהמשך (עמ' 337), שם חזר על הדברים, ואף ביקש ללמוד בדעת התרומה ש"צריך כל אדם לעלות לארץ ישראל", דבר שאין לו סמך בלשון התרומה, שמדבר רק על 'ראוי' ומתכוון בבירור למעלה ולא לחובה!¹⁰

8. בסיום הפרק הראשון מקדיש המחבר נספח לשאלה האם רש"י הוא פוסק. שאלה מוכרת, דא עקא שבעמ' 188 מתייחס המחבר לכוזרי כפוסק בלא שום פקפוק. ממה נפשך, אם הכוזרי הוא פוסק, ק"ו רש"י! ואם רש"י אינו פוסק, ק"ו שהכוזרי איננו (הכוונה לספריהם, כמובן). היות שיש דיון כזה לגבי רש"י, ברור ממילא שגם הדעה הסוברת שניתן לסמוך

¹⁰ בעניין זה: בעמ' 340 מסכם המחבר שלשיטת "רוב רבותינו שבצרפת, באשכנז ובאיטליה" מצות ישיבת א"י היא אמצעי לקיום המצוות התלויות בארץ, ובעמ' 342 משמע שגם הוא מודה שלשיטתם אין זו מצוה עצמית מן התורה, אך משום מה הוא אינו נוקב במפורש במסקנה העולה מכך, במילים אחרות: שלשיטתם המצוה היא מדרבנן.

להלכה על הדברים שהכניס בפי מלך כוזר והאורח, בספרו הפילוסופי-וויכוחי – לא כל שכן דיוקים ב'לשונו', המתורגמת מערבית – אינה מוסכמת.

9. בעמ' 236 מביא המחבר את השיטה הסוברת שלדעת הרמב"ם יישוב א"י הוא הכשר מצוה למצוות התלויות בארץ, ודוחה אותה בכך "שהרמב"ם אינו מזכיר כלל בדבריו שמצות ישיבת ארץ ישראל היא אמצעי לקיום כל המצוות". אולם לאמיתו של דבר, הרמב"ם כלל אינו מזכיר בדבריו את מצוות ישיבת ארץ ישראל! עובדה המשמיטה את היסוד מדחיית המחבר¹¹.

10. בעמ' 252 הביא המחבר כהוכחה את דעתו של הרב"ס (מן הראשונים), הכותב שיש מצוה לקחת אשה בא"י משום יישוב ארץ ישראל – אך בניגוד לרושם הנוצר, מן הדברים המובאים בשמו אין שום הוכחה לקיום מצוה בזמן הזה. כך הם דבריו – "לקחת אשה בא"י מצוה היא, משום יישוב א"י": לישא אישה זו מצוה בפני עצמה, ולעשות זאת בארץ דוקא זו מצוה גדולה עוד יותר, כי בכך תתיישב הארץ וירבו בה נפשות¹², ומפני כך לא מכריחים אותנו להזדרז ולקיים את הנדר "עד שימצא את ההוגנת לו".

11. בעמ' 255 מסביר המחבר שתרומת הדשן השתמש בביטוי "שבח ומעלה" מפני שהשאלה שנשאל התייחסה לעליית תלמיד חכם וכו'. אולם הדבר אינו מדויק: השאלה התייחסה גם לעליית תלמיד חכם – "אפילו לתלמידי חכמים" – ואילו תרומת הדשן עצמו השיב כמובן לעיקר השאלה, שעסקה בכל אדם: "שבח גדול ומעלה יש לו לאדם הדר בא"י, וכל שכן בעיר הקודש". כמו כן, הוא לא הזכיר שמדובר במצוה, אף על פי שעל כך הוא נשאל "אי יש מצוה".

באותו עניין, ההוכחה שמביא המחבר מבעל הלקט יושר באשר לדעת תרומת הדשן, הינה ראייה קלושה, שכן הלקט יושר דיבר רק כנותן טעם, ובלשון "מסתמא" ולא כוודאי, ובלאו הכי יש לדון האם הסברו האישי מייצג את דעת תרומת הדשן; זאת מלבד שניתן להבין את לשונו של הלקט יושר משמעות של מצווה מדרבנן. במידה דומה דחוקה גם

¹¹ ושוב יש להעיר שהמחבר ממעט בקושיות על השיטות הסוברות שגם לרמב"ם זו מצוה [מלבד הקושיות על השיטות התולות את השמטתו בשורש ד' ובשורש י'] – לעומת האריכות הגדולה בה הוא מקשה על ההסבר שהרמב"ם סובר שזו מצוה מדרבנן.

¹² כדברי הגמרא בב"ק פ' ע"א; המחבר טוען שעניינה של הגמרא שם רק בקונה בית, שהרי בעמוד ב' נאמר רק "והלוקח בית בארץ ישראל" – אולם בעמוד א' מדובר במפורש על "מי שנדר ליקח בית וליקח אשה בארץ ישראל".

ההוכחה השניה שמביא המחבר, המבקש להשוות ולהקיש מפירושו של המהר"י ברונא לדבריו של הלקט יושר ומדבריו של הלקט יושר לדעתו של תרומת הדשן – וכל זאת רק משום ששניהם היו תלמידיו¹³.

12. בעמ' 253 מודה המחבר שמדברי המהר"ם המובאים ב'תשב"ץ-קטן' משמע שאין זו מצוה מן התורה, אך מבקש לדחות זאת על סמך 'מעשה רב' – שכן ידוע שהמהר"ם הסתכן כדי לעלות לארץ, ולטענת המחבר לא היה עושה זאת אלמלי היה הדבר מצוה מן התורה. אולם דבריו אינם מוכרחים כלל, כי כולי עלמא סוברים שיש מעלה וחשיבות לא"י ולישיבה בה, שבגינן מותר וכדאי להתאמץ ולהסתכן בעליה אליה, גם אם אין בכך חיוב מן התורה. מלבד זאת, הרי גם בין הסוברים שמדובר במצוה מדאורייתא, ניתן למצוא כאלה הסוברים שהעליה עצמה היא רק הכשר מצוה (כדעת התשב"ץ)¹⁴.

13. בניגוד לטענת המחבר, מלשון הרשב"א (שו"ת ה"א סי' רמ"ח; עמ' 256–255) אין ראייה שמדובר במצווה מדאורייתא, שכן גם מצוה מדרבנן יכולה להיקרא "מצוה מועטת"; אדרבא, הגדרת הרשב"א את מצוות יישוב א"י כ'מצוה מועטת' סותרת את ההסבר הנפוץ, לפיו רק אצל מצווה זו התירו שבות, מפני שהיא מצוה גדולה מהאחרות ושקולה כמותן! לא ברור מדוע המחבר אינו מעיר על משמעות הדבר שהרשב"א קורה לה "מצוה מועטת"¹⁵.

באותו עניין: כשהסביר הרשב"א מדוע הדר בא"י יש לו אלוה-ה (ח"א סי' קל"ד), הוא לא הזכיר שיש מצוה לגור בארץ, אלא עסק רק במעלות הרוחניות; המחבר מסביר (שם) שהרשב"א עשה כן מפני "שרק נשאל לבאר מאמר חז"ל מסויים". תשובה זו תמוהה מאד; כחלק מן הביאור הנ"ל, ביותר היה הרשב"א צריך להזכיר שזו מצוה מן התורה, מעבר לכל המעלות! הדבר מודגש במיוחד היות שהרשב"א מסתמך בדבריו על רבו – הרמב"ן –

¹³ זאת מלבד שמשמעות דברי המהר"י ברונא על "המכוין לעשות מצוה ונאנס", אינה בהכרח למצוה מן התורה, שהרי טעם הדבר הוא משום ש"מחשבה טובה הקב"ה מצרפה למעשה", כדברי הגמרא בקידושין (מ' ע"א).

¹⁴ עוד מביא שם המחבר את דברי המרדכי, הכותב על "מצות ארץ ישראל" – אולם בלשון זו נכנסת גם משמעות של מצוה דרבנן (כפי שהוכחנו במאמרנו ב'תחומין'), וממילא אין ראייה לטענת המחבר ש"מבואר (=מהמרדכי) שסובר שמצוות ישיבת א"י היא מצות עשה [מדאורייתא]".

¹⁵ אגב כך, בביאור דברי הרשב"א משמע שיש שלושה סוגי מצוות עשה: האחת חמורה, שיש בה כרת [ואעפ"כ לא התירו בה שבות], האחת קלה, שהיא קניית שדה בארץ [ואעפ"כ התירו בה שבות]; ובין שתי קצוות אלו יש מצוה רגילה, כלומר מצות עשה שאין בה כרת. ממילא ניתן להבין ש"מצוה מועטת" היא מצוה מדרבנן (אם כי ניתן לדחוק שכוונתו רק למעשה קניית השדה, שדווקא הוא מצוה מועטת, ולא המצוה כולה).

ובוודאי היה לו, לכאורה, להביא את דבריו התקדימיים בעניין מצות יישוב א"י (שנכתבו גם בפירוש לתורה).

יש להעיר גם על דברי המחבר באשר לריטב"א, עליו כתב ש"מכל מקום, מהמקורות החלקיים משמע כי לדעתו מצות ישיבת א"י היא מצות עשה" – אך בפועל אין לכך ראיה ממשית, ודיוק בדבריו ("חיבת הארץ") משמיענו אף להפך.

14. רבי חיים פלאג'י כתב שלדעת הרמב"ם זו מצוה מדרבנן (שו"ת נשמת כל חי יו"ד סי' מ"ט), והוסיף שהריב"ש לא הביא את דברי הרמב"ן בספר המצוות מפני שלא רצה להיכנס למחלוקת הרמב"ן והרמב"ם (ומה שכתב הריב"ש "וכ"כ זה לרמב"ן ז"ל", כוונתו לדברי הרמב"ן בהיתר קניית שדה בשבת). המחבר (עמ' 263) מבקש לדחות את דבריו משתי סיבות: 1. דברי הריב"ש מפורשים "אין ספק שהעלייה לארץ ישראל מצוה היא". 2. לטענת המחבר, הריב"ש חיקה בדבריו את מבנה דברי הרמב"ן בספר המצוות, וכתב את דבריו בסדר זהה. הטענה הראשונה אכן מסתברת, שכן זהו פשט דברי הריב"ש (ובניגוד לריטב"א הכותב "אלא קיימת לעולם" מוסיף הריב"ש שזו "מצוה המתקיימת לעולם"), אולם הטענה השניה אינה מסתברת כלל; מוזר מאד לחשוב שהריב"ש "הלך בדרכו של הרמב"ן בספהמ"צ ובאותו סדר", בהתחשב בעובדה הבולטת שהוא לא מתייחס ולו ברמז לדברי הרמב"ן הנ"ל! בנוסף, מלבד שההוכחות ל"הליכה באותו סדר" אינן מוכרחות, עצם רעיון החיקוי הינו תמוה – בין השאר לאור העובדה שעל מנת להוכיח אותו, בחר המחבר להתחיל את דברי הרמב"ן באמצעם דווקא, ולא מהתחלתם.

אמנם כאמור, אין לומר שלשיטת הריב"ש אין זו מצוה מן התורה, שהרי הוא משיג על התשב"ץ בשאלת הגדרת העליה כמצוה ואינו משיג עליו בעצם הקביעה שזו מצוה מן התורה – כלומר שהסכים איתו בכך¹⁶. ומדוע הריב"ש לא הסתמך על דברי הרמב"ן הידועים ונמנע אף מלהזכירם? אולי מפני שחלק על הרמב"ן לגבי הגדרת הכיבוש: רוב דברי הרמב"ן ממוקדים בכיבוש, שהוא לשיטתו עיקר המצווה, ולעומתו הריב"ש בדבריו כלל לא מזכיר את עניין הכיבוש – מפני שלדעתו הכיבוש אינו מצוה אלא הכשר מצוה

¹⁶ עם זאת, יש לציין שדיונו מתייחס רק לדברי התשב"ץ בח"א סי' כ"א, בעוד שתשובתו העיקרית של התשב"ץ בנושא אינה שם אלא בח"ג סי' רפ"ח.

(כפי שדייק אמו"ר שליט"א), ולכן כנראה לא רצה להסתמך על דברי הרמב"ן ושיטתו בהגדרת המצוה¹⁷.

15. בעמ' 268 מובאים דברי בעל הכפתור ופרח: "האהבה היא מסירות הנפש על המצוות או על ישיבת א"י. והכתוב ודאי על עבודה זרה, כי בה נתחייבנו ביהרג ואל יעבור בכל הזמנים לעולם, אבל הרחיב העניין לכל המצוות לפי שבשעת השמד אנו נהרגין על כולן". את המשפט "הרחיב העניין לכל המצוות" הבין המחבר במשמע של 'הרחיב העניין [מישיבת א"י] לכל המצוות', ועל פי הבנה זו הוא מבקש להוכיח את ההבנה הרווחת בדברי הספרי, שיישוב א"י הוא מצוה גדולה יותר משאר המצוות. במחילת כבודו של המחבר, להבנה זו אין כל בסיס: המשפט "הרחיב העניין לכל המצוות" אינו מדבר על מצוות יישוב א"י, אלא על איסור עבודה זרה! "והכתוב ודאי על עבודה זרה" שעליה נחייבנו ביהרג ואל יעבור, אלא שבשעת השמד הלכה זו מורחבת לכל המצוות (ואף על ערקתא דמסאנא שאינו כלום מהתורה, ובוודאי גם על יישוב א"י). קריאה זו בדברי הכפתור פשוטה ומוכרת מכל כיוון, ומלבד זאת המחבר לא נתן את דעתו לכך שמהמשפט "מסירות נפש על המצוות או על ישיבת א"י" ניתן אף ללמוד להפך, שיישיבת א"י אינה אחת מן המצוות – וכך אכן נראית שיטתו, כדלהלן:

מדברי הכפתור ופרח (עמ' 266; פרק מ"ב), "היה ראוי למנות ישיבה בארץ ישראל מצות עשה" (משום שניתנה לאבות, אלא שלא מונים מצוות שלפני מתן תורה), משמע שהוא מסכים עם שיטת הרמב"ם שאין זו מצוה מן התרי"ג – אך המחבר מבקש לדחות הבנה כזו בטענה (אותה טען גם לגבי דעת רש"י) ש"יתכן שניתן ללמוד מצוה זו מפסוקים אחרים". אולם על מה מבוסס "ייתכן" זה? בדבריו של הכפתור ופרח אין לכך סמך – ואף להפך, שכן הוא מוסיף "ואם היה כן, היה ראוי למנות ישיבת בא"י מצות עשה" ושוב משמע שפשוט לו שבפועל אין מונים אותה כמצוה; ומכאן שדעתו בעניין זה כרמב"ם¹⁸. לכן הוא לא מזכיר בשום מקום שיש מצוה כזו, על אף שספרו עוסק כולו בארץ ישראל ויש בו התייחסות מרובה לקדושת הארץ, ולכן כשהוא מסביר בהקדמה מדוע עלה לארץ הוא כותב רק שבא לקיים את המצוות התלויות בה, ולכן הוא לא מזכיר את דברי הרמב"ן הידועים, אפילו כשהוא דן

¹⁷ בשונה מההסתמכות על דבריו לעניין קניית שדה בשבת. בעניין זה, הרב צבי טאו (כי עין בעין יראו' עמ' קכ"ה) מתרץ שהריב"ש לא הזכיר את הרמב"ן בשמו, כי דבריו בספר המצוות הם כה פשוטים וידועים (דוחקו של הסבר זה עולה מתוכו).

¹⁸ יש לציין שבהלכות מלכים פ"ט ה"א מנה הרמב"ם את המצוות שניתנו קודם מתן תורה, ולא הזכיר ביניהן את יישוב ארץ ישראל; מכל מקום, כבר הסביר הרמב"ם – בדומה לדברי הכפתור ופרח – שגם את המצוות הללו אנו מקיימים מכח תורת משה ולא בגלל ניתנת לאבות (פירוש המשניות חולין פ"ז מ"ו).

ב"הכל מעלין" – למרות שבמקומות אחרים הוא מרבה להביא מחידושי הרמב"ן¹⁹. כל הנ"ל מפריך את דברי הסיכום של המחבר: "אין בידינו ראיות ברורות מהמקורות המצויים בידינו האם לדעתו [=של הכפתור ופרח] ישיבת ארץ ישראל היא מצות עשה או לא".

16. הסברו של המחבר את דברי הרמב"ם על האיסור לשכון במצרים (עמ' 297), שכוונת הרמב"ם לומר רק שבמצרים יש לאו, ולא שמותר לגור בכל העולם, דחוקה מאד. הרמב"ם כותב בפשטות "ומותר לשכון בכל העולם חוץ מארץ מצרים", ולא בלשון אחרת הכרוכה בעניין לאו²⁰. כך גם לעניין הריטב"א, שכתב "ואין איסור אלא שלא לצאת מדעת מן הארץ", ודחוק להכניס בלשון זו שיש איסור לגור בחו"ל (כפי שטוען המחבר בעמ' 298).

לאחר פירושים כאלה ואחרים, אין פלא שהמחבר מגיע למסקנה שאף ראשון אינו סובר כך וש"ההסבר שמצות ישיבת ארץ ישראל היא מצוה קיומית ... צריך עיון גדול" – וכאמור, ראיותיו לכך בעייתיות למדי. בעניין זה, על אף שהמחבר ציין יותר מפעם אחת לשו"ת ציץ אליעזר חי"ד סי' ע"ב, הוא נמנע משום מה להזכיר שהרב וולדינברג הכריע שם שזו מצווה קיומית! כמו כן, על אף בקיאותו הגדולה לרוחב ולעומק דברי הפוסקים, נשמטו מעיני המחבר דבריו של הערוך השלחן, בהלכות נדרים (יו"ד רכ"ח קל"ב) – כרך שנדפס רק לפני כ-15 שנה – הקובע אף הוא במפורש שמדובר במצוה קיומית, ומפנה גם לדברי הרי"ש נתנזון (בעל ה'שואל ומשיב') שאף הוא סובר כן.

17. בעמ' 484-485 טוען המחבר שלשיטת הרמב"ן דין "הכל מעלין" הוא מדאורייתא, כחלק מן המצוה; בעמ' 518 הוא מביא את תגובת אמו"ר שליט"א לדבריו (שנתפרסמה ב'צהר'), ואחריה את תשובתו – עליה יש להשיג בכמה נקודות:

¹⁹ המחבר אמנם מוכיח שהכפתור ופרח לא הביא בשום מקום את חידושי הרמב"ן לחומש במדבר – כנראה מפני שלא היו בידו – אך לטענתו שגם השגות הרמב"ן לספהמ"צ לא היו בידו, אין הוא מביא ראיה. גם ראיותיו מהפוסקים האחרונים שהבינו לכאורה שלדעת הכפתור ופרח זו מצוה, אינן מוכרחות ואכמ"ל.

²⁰ ואם יאמר המחבר שהמילה "מותר" אינה בדווקא, ניתן לטעון גם שדברי הרמב"ן "מתחייב בו כל יחיד ממנו" אינם בדווקא, דבר המפיל את קושייתו על כל הסוברים בשיטת הרמב"ן שזו מצוה קיומית (עמ' 286). בעניין זה יש לציין גם את הסבר אמו"ר שליט"א – המקביל לדברי החינוך במצות מחיית עמלק, המוטלת על הציבור ויחד עם זאת גם על כל יחיד ויחיד בתוך הציבור).

א. בפשטות, כוונת הרמב"ן לומר שהפלגות חכמים ותקנותיהם²¹ תוקנו בגלל שיש מצוה לעלות; כלומר, דין "הכל מעלין" יוסד כדי לאפשר לאדם לקיים את המצוה אף אם אשתו אינה רוצה בכך – וברור אם כן שדין זה אינו חלק מהמצוה עצמה, אלא תקנת חכמים, וכדברי הגר"ש ישראלי (המובא שם בעמ' 489), אותם דחה המחבר ללא נימוק של ממש. כך פשוט לרוב הדעות והשיטות, ש"הכל מעלין" זו תקנת חכמים, ומניין לדחוק אחרת בדעת הרמב"ן?

ב. על פי ההבנה הפשוטה, דברי המשנה בהמשך: "הכל מעלין לירושלים", שהם ודאי מדרבנן, מוכיחים שגם תחילת דברי המשנה: "הכל מעלין לארץ ישראל", הם מדרבנן; אולם באופן תמוה, מבין המחבר להפך – שגם "הכל מעלין לירושלים" הוא מדאורייתא. על תמיהת אמו"ר שליט"א, כיצד ניתן לטעון שיש מצוה חיובית מן התורה לגור בירושלים – דבר שאין לו כל סמך – המחבר לא השיב מאום. הדברים תמוהים מאד: האם על פי ההלכה אסור לצאת מירושלים? האם לשיטת המחבר מי שאינו דר בירושלים מבטל מצוות עשה?!²²

אכן, המחבר מביא מספר מקורות כראיה או סימוכין לכך ש"הכל מעלין לארץ ישראל" הוא דאורייתא, אולם אף אחד מהם אינו מפורש או מוכרח: למשל, באשר למהרי"ט והיעב"ץ, אותם מונה המחבר בעמ' 512 כחלק מהסוברים כשיטתו לעניין החיוב לגור בירושלים, הרי בעמ' 488 הודה הוא במפורש ששניהם אינם מתכוונים לירושלים! כך גם לגבי הרשב"ש והחת"ס, שכל שמבואר מהם הוא שיש 'מצוה' גדולה יותר לשבת בירושלים מאשר בשאר הארץ, מפני שקדושת ירושלים גדולה יותר – ובלשונם נכנס המובן של שבח ומעלה²³; אם כן, לכל היותר ניתן לומר שזהו קיום מצוות ישוב א"י בהידור גדול יותר, אך בוודאי לא ציווי חיובי.

ג. המחבר הבין שלשיטת אמו"ר שליט"א "הכל מעלין" אינו אפילו דין דרבנן. אולם זו הבנת טעות; כוונת אמו"ר שליט"א היתה שזהו אכן דין דרבנן, שתוקן משום "שחכמים חיזקו את ידי הרוצה לעלו לארץ או לירושלים" – וראיה לכך, שלא תיקנו על כל אדם חובה לקום ולעלות לשם, אלא הותירו בידו את הרשות האם ברצונו לכפות זאת על אשתו. באותו עניין, טענת המחבר שדברי הרב פיינשטיין – שאמר שלא שייכת תקנת

²¹ כך דוגמא שמביא הרמב"ן: "וידונו כמורדת האשה שאינה רוצה לעלות עם בעלה" – "וידונו", כלומר חז"ל, ולא ציווי התורה (ודק!)

²² מסיום תגובתו לאמו"ר, נראה שהמחבר מודה בעצמו שאין זה כך, אם כי הוא איננו מבטא זאת במפורש.

²³ כדברי הרב דוד חי הכהן [שם], ולשיטתו יש לומר כך אף על הרשב"ץ.

חכמים לגזור על כל אדם לעלות לארץ – תלויים בשיטתו שזו מצוה קיומית, אינה שייכת לעניין, מלבד שבדברי הרב פיינשטיין הוסבר במפורש שהסיבה לכך היא שבתקנה כזו לא היו יכולים לעמוד – דבר שיהיה נכון לדעתו לכל השיטות.

18. בעמ' 623 מסכם המחבר את שיטת השו"ע בהבאת ההסברים השונים בדעתו, והסיק ש"אין בידינו מקור מוכח לקבוע האם העלייה מצווה או הכשר מצוה". האם לא היה ראוי, לפחות כשמדובר בשו"ע, לנסות ולהכריע בסברות השונות, או על כל פנים לדחות מתוכן את המוקשות יותר? זאת מלבד שלפי רוב ההסברים נראה שלשיטת השו"ע העלייה היא הכשר מצוה²⁴. על כל פנים, שלא כהרגלו, הוא השאיר את הפרק ללא הכרע ואף ללא סיכום.

בסיום הדברים, רצוני להתייחס לאמירה המובאת בספר בשם הרב יעקב אריאל (עמ' 514, במכתב משנת תשס"א): "בירור זה [של מצות יישוב א"י] הוא לענ"ד הוא המפתח לכל אחיזתנו בארצנו. אם מקור סמכותנו לאחיזה זו היא תורתנו הקדושה, כל ההתייחסות היא שונה, היא ערכית, היא, מחייבת, היא מצדיקה את אחיזתנו מבחינה מוסרית". אולם מן הראוי לומר, שמקור סמכותנו לאחיזה בארץ ישראל הוא כמובן תורתנו הקדושה – מבלי קשר ונגיעה כלל לדיון ההלכתי סביב גדר חיוב הישיבה בארץ ישראל. אין חכם אחד מישראל, מאברהם אבינו ועד היום הזה, שכפר בכך שארץ ישראל ניתנה לעם ישראל על ידי הקב"ה, ולו בלבד היא שייכת; זהו התוקף המוסרי, הערכי והמחייב של תביעתנו על הארץ.

²⁴ פתחי תשובה, מהרי"ט (שלא כדברי המחבר בסיכום, אין זה משום עליה על מנת לחזור – שזהו הסבר פתח הדביר; הרי כפי שהביא הוא עצמו בעמ' 619, רוב המפרשים הסבירו בשיטת המהרי"ט שזהו משום מכשירי מצוה), וכן הגר"א ופאת השולחן (שהשוו זאת לנדר הקדש, שהוא 'דבר מצוה' של רשות, וקרובים לפיכך לדיעה זו).